

**Μελετώντας αρχαιολόγους:
οι ιστορίες για την ιστορία της «Προϊστορικής Αρχαιολογίας του Αιγαίου».**

Κοσμάς Τουλούμης

Ο χώρος του Αιγαίου, προσέλαβε μεταφυσικές, σχεδόν, διαστάσεις ως η «αδιαμφισβήτητη επικράτεια» του ελληνισμού¹ με τη συνειδητή επιλογή της ελληνικής διανόησης μετά το 1930, να τον τοποθετήσει στο κέντρο του ενδιαφέροντος και να ορίσει ξανά την ελληνικότητα σε σχέση με αυτό. Η «ανακάλυψη» αυτού του ρόλου του Αιγαίου, ανάγεται χρονικά, όπως έδειξε η Α. Λεοντή², στη μετά τη μικρασιατική καταστροφή αναδίπλωση της ελληνικής διανόησης - στην οποία ουσιαστικό ρόλο διαδραμάτισε η αντίληψη σημαντικών προσωπικοτήτων του ελληνικού μοντερνισμού, όπως ο Ο. Ελύτης για παράδειγμα - η οποία εγκαταλείποντας τη «Μεγάλη Ιδέα», στράφηκε σ' αυτούς που θεώρησε ως εσωτερικούς συνεκτικούς δεσμούς του ελληνικού έθνους.

Ο Γ. Σεφέρης προσδιόρισε στις *Δοκιμές* του αυτή την καινούρια ιδεολογική μεταστροφή ως «νησιώτικη ιδιοσυγκρασία», ως ένα είδος συναισθηματικής και ψυχολογικής ενσωμάτωσης του Αιγαίου στους νέους της εποχής: «*Εκείνο που χαρακτηρίζει γύρω στα 1930 τις αναζητήσεις των νέων είναι ένα είδος νησιώτικης ιδιοσυγκρασίας... Το Αιγαίο με τα νησιά του, η θαλασσινή μυθολογία, το ταξίδι προς όλες τις κατευθύνσεις, είναι τα πράγματα που συγκινούν και προσπαθούν να εκφράσουν*»³.

Η διαδικασία της μετατροπής του Αιγαίου σε κομβικό σημείο της «ελληνικότητας» ξεκίνησε, λοιπόν, τη δεκαετία του 1930, πατώντας, βέβαια, στέρεα στις ερμηνείες και τις προσεγγίσεις για το παρελθόν προηγούμενων δεκαετιών. Από τότε δημιουργήθηκαν οι κατάλληλες πολιτικές και κοινωνικοοικονομικές συνθήκες οι οποίες διαμόρφωσαν μετά το 1878, ήδη, αντιλήψεις ενός νέου «ανανεωμένου εθνισμού», όπως ονομάστηκε, και ο οποίος *κατέτεινε στη δημιουργία ενός μεγάλου νεοελληνικού κράτους με επίκεντρο το χώρο του Αιγαίου*», ενσωματώνοντας στο μεγαλοϊδεατισμό το Αιγαίο και τους γύρω από αυτό χώρους και μετασχηματίζοντας τον σε κινητήρια δύναμη της

¹ Οζκιριμλί και Σοφός 2008, 222.

² Βλ.. Leontis 2005.

³ Παρατίθεται από τον Γ. Γιατρομανωλάκη, «Το Αιγαίο και η ελληνική λογοτεχνία» στο *Το Αιγαίο* 1995, σελ. 445.

αστικής ανάπτυξης και της «εθνικής ενότητας»⁴. Η παραπάνω αντίληψη, πάντως, υπάρχει μέχρι και σήμερα, αν αναλογιστεί κανείς, ως παράδειγμα, την τελετή έναρξης των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα το 2004, όταν ένα τεράστιο κεφάλι κυκλαδικού ειδωλίου αναδύθηκε από τη θάλασσα σηματοδοτώντας και σημειώνοντας τις θεωρούμενες «απαρχές» του ελληνικού πολιτισμού⁵. Μια τέτοια μετατροπή έχει βαθιές ιστορικές ρίζες που τη δικτυώνουν με τις ιδεολογικές αντιλήψεις του ελληνικού κράτους και της ελληνικής διανοήσης και διαπέρασε και διαπερνά τόσο τις επιστημονικές προσεγγίσεις όσο και τις λογοτεχνικές αναγνώσεις για το Αιγαίο. Το αποτέλεσμα στην αρχαιολογία ήταν η έμφαση που δόθηκε σ' ό,τι συνιστούσε την «προϊστορική αρχαιολογία του Αιγαίου».

Μια πρόσφατη αποτίμηση της αιγαιακής προϊστορικής έρευνας στις αρχές του 21^{ου} αιώνα από την Κ. Κόπακα, συμπυκνώνει όλα τα προβλήματα που γεννήθηκαν ταυτόχρονα με την αναγνώριση του προϊστορικού Αιγαίου ως χώρου ξεχωριστής αρχαιολογικής έρευνας και δεν έχουν επιλυθεί ακόμα και σήμερα, 100 και πλέον χρόνια μετά την πρώτη χρήση του όρου Αιγαιακός⁶:

Το προϊστορικό Αιγαίο είναι ένας «μικρός τόπος» που εγείρει «μεγάλα ζητήματα» πολιτισμού – και μάλιστα, στις κυρίαρχες προσλήψεις μας, πολιτισμού «δυτικού τύπου» - που του προσδίδουν, από τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και τις ανακαλύψεις των Η. Schliemann και Α. Evans, ένα σημαντικό διεθνές επιστημονικό και επιστημολογικό κύρος.

Σήμερα, η αιγαιακή προϊστορία – συχνά με την έμφασή της στην Εποχή του Χαλκού και, κυρίως, στη 2^η χιλιετία π.Χ. – αποτελεί ερευνητικό και εκπαιδευτικό αντικείμενο σε πολλά πανεπιστήμια, ινστιτούτα και άλλους φορείς σε όλο τον κόσμο στα οποία εκπαιδεύονται πολλοί Έλληνες και ξένοι προϊστοριολόγοι. Υποστηρίζεται από τις αρχαιολογικές σχολές στη χώρα μας και ενίοτε πριμοδοτείται από κάποιες από αυτές, για παράδειγμα από τη Βρετανική. Χρηματοδοτείται δε ευεργετικά και κατ' αποκλειστικότητα, τις τελευταίες τρεις περίπου δεκαετίες, από ένα αμερικανικό ίδρυμα, το Institute for Aegean Prehistory (INSTAP), και ενισχύεται σημαντικά από την ερευνητική και, πιο πρόσφατα, και την εκδοτική μονάδα του...Αποτελεί τη, συχνά ομώνυμη, θεματική πολλών διεθνών συναντήσεων, μεμονωμένων ή περιοδικών. Τροφοδοτεί, επιπλέον, ένα μεγάλο

⁴ Για το ζήτημα του «ανανεωμένου εθνισμού» και των επιπτώσεών του βλ. Βεργόπουλος 1977, 56-57.

⁵ Βλ. Plantzos 2008.

⁶ Βλ. Κόπακα 2009, σ. 67, υποσημείωση 1 όπου αναφέρεται στην πληροφορία του Ν. Καραδήμα ότι ο όρος Αιγαιακός πρωτοχρησιμοποιήθηκε από τον Βρετανό γνωστό αρχαιολόγο Flinders Petrie

αριθμό δημοσιεύσεων σε έντυπη και ηλεκτρονική μορφή μονογραφιών και άρθρων σε περιοδικά, σειρές, διαδικτυακούς τόπους.⁷

Αποτελεί, λοιπόν, το Αιγαίο, για να χρησιμοποιήσουμε τη μεταφορά στην αρχαιολογία από τον Γ. Χαμηλάκη της θεωρίας της «τοπολογίας» της Α. Λεοντή⁸, έναν «φανταστικό τόπο», μέσω του οποίου ομογενοποιούνται και παρουσιάζονται ως ενιαία διαφορετικά φαινόμενα στο χώρο και το χρόνο από τη νεολιθική μέχρι την ύστερη εποχή του χαλκού και από την Κρήτη μέχρι τα βόρεια σύνορα της Ελλάδας; Το επόμενο ερώτημα προκύπτει αβίαστα. Τι περιγράφουν οι αρχαιολογικές συνθέσεις του προϊστορικού Αιγαίου; Την ίδια την προϊστορία ή τις κάθε φορά αντιλήψεις γι' αυτήν;⁹

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και μετά η ιστοριογραφία της «Προϊστορικής Αρχαιολογίας του Αιγαίου» αποτέλεσε ένα, σχεδόν, ξεχωριστό τομέα αρχαιολογικής έρευνας ακολουθώντας μια τάση αποδομητικής, αναστοχαστικής κριτικής και αυτοκριτικής των αρχαιολόγων για τη δουλειά τους, τις ερμηνείες τους και, τελικά, τις αναπαραστάσεις τους για το παρελθόν συνδεδεμένη με αντίστοιχες αλλαγές στις κατευθύνσεις της σύγχρονης αρχαιολογικής θεωρίας. Θεωρήθηκε έτσι ότι οι αρχαιολογικές ερμηνείες στρεβλώνονται τόσο από τα προσωπικά και γνωστικά ενδιαφέροντα, όσο και από τις ιδεολογίες των αρχαιολόγων που τις συγκροτούν και του περίγυρού τους, ώστε να καθίστανται φυσικοποιημένες - ως οι μόνες δυνατές, δηλαδή, να υπάρχουν - αλλά και μεταφορικές πραγματικότητες για το παρελθόν¹⁰. Μήπως, τελικά, μπορούμε, παραφράζοντας τη γνωστή ρήση του Πωλ Βαλερύ την οποία διατύπωσε μέσω του αινιγματικού κυρίου Τεστ στο έργο του *La Soirée Avec Monsieur Teste* (1896), στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ήδη, ότι δεν υπάρχει επιστήμη παρά μόνο οι επιστήμονες και οι στιγμές τους, να διατυπώσουμε και εμείς αντίστοιχα την προκλητική υπόνοια ότι δεν «υπάρχει» αρχαιολογική επιστήμη παρά μόνο οι αρχαιολόγοι και οι απόψεις τους;

Το θέμα δεν αποτελεί προνομιούχο πεδίο μόνο μιας σύγχρονης μεταμοντέρνας επιστημολογικής θεώρησης. Έχει τεθεί από πολύ νωρίς. Από το 1963, ήδη, ο γνωστός Βρετανός προϊστοριολόγος και ακαδημαϊκός Glyn Daniel στον πρόλογο του βιβλίου του *The idea of prehistory*, διατύπωσε την άποψη ότι θα ήταν δίκαιο να μην ομιλούμε γενικά

⁷ Κόπακα ό.π, σ. 75-76.

⁸ Βλ. παραπάνω, υποσημείωση 2.

⁹ Hamilakis 2005, 170-172.

¹⁰ Βλ. Hamilakis 1999, καθώς και την ανάλυση του P. Duke για την Κνωσό, Duke 2007, 2010.

και αόριστα για την προϊστορία, αλλά για την προϊστορία του Worsaae, του Cabriel de Mortillet ή του Gordon Childe, ή τουλάχιστο, για την προϊστορία όπως διαμορφώθηκε με βάση θεωρητικές κατασκευές όπως η Ναζιστική ή κοσμοθεωρίες όπως η μαρξιστική. Παρόλα αυτά ο G. Daniel δεν υπέκυψε στον υποκειμενισμό του Πώλ Βαλερύ που περιγράφουμε παραπάνω. Θεώρησε, στον ίδιο πρόλογο ότι ο υλικός κόσμος, ο κόσμος των αρχαιολογικών ευρημάτων και η προσήλωση σ' αυτόν είναι εκείνος που περιορίζει, τελικά, αυτήν την υποκειμενική δύναμη των ίδιων των αρχαιολόγων και των θεωριών τους¹¹.

Η ελληνική βιβλιογραφία εμπλουτίστηκε και αυτή με ανάλογα πονήματα, ενώ κυκλοφόρησαν μελέτες και μεταφράστηκαν κλασικά έργα αναφερόμενα στην ιστορία της αρχαιολογικής θεωρίας και πρακτικής. Τα βιβλία του B. Trigger *A History of Archaeological Thought* («Μια Ιστορία της Αρχαιολογικής Σκέψης») και του I. Hodder *Reading the Past* («Διαβάζοντας το παρελθόν»), το τελευταίο τόσο στην παλαιότερη όσο και στην νεότερη εμπλουτισμένη και αναθεωρημένη έκδοσή του, κυκλοφορούν, για παράδειγμα, πλέον και στα ελληνικά¹² και είναι διαθέσιμα σε ένα ευρύτερο κοινό.

Ο B. Trigger κατατάσσει αυτές τις ιστορίες της αρχαιολογικής σκέψης σε έξι κατηγορίες¹³. Στην πρώτη εντάσσονται όσες θεωρούν εξελικτικά την ανάπτυξη του γνωστικού αντικειμένου της αρχαιολογίας ως αλληλουχία «επιστημονικών παραδειγμάτων» τα οποία προκύπτουν μέσω «επιστημονικών επαναστάσεων», χρησιμοποιώντας την γνωστή προσέγγιση του T. S. Kuhn, σύμφωνα με την οποία η επιστημονική θεωρία αλλάζει με επαναστατικό τρόπο¹⁴. Σε μια δεύτερη κατηγορία ανήκουν αυτές που, ενώ δεν αρνούνται την εξέλιξη των αρχαιολογικών θεωριών, την εκλαμβάνουν όχι ως επαναστατική, αλλά ως γραμμική και αναπόφευκτη. Αυτή η κατηγορία απορρίπτεται από όσους πιστεύουν ότι η εξέλιξη της αρχαιολογίας δεν είναι γραμμική και προβλέψιμη, αλλά εξαρτάται από τις ιστορικά μεταβαλλόμενες αντιλήψεις για την ανθρώπινη συμπεριφορά. Μια τέταρτη κατηγορία περιλαμβάνει τις ιστορίες εκείνες που διατείνονται ότι οι αρχαιολογικές προσεγγίσεις του παρελθόντος μοιάζουν πολύ περισσότερο με τις σημερινές, γεγονός που παραπέμπει μάλλον σε επανάληψη παρά σε εξέλιξη της αρχαιολογικής θεωρίας. Οι δυο τελευταίες κατηγορίες επισημαίνουν

¹¹ Daniel 1963, 1-81.

¹² Βλ. Trigger 2005, Hodder 2002, Hodder & Hutson 2010.

¹³ Trigger 1989, 6-12 όπου και η σχετική για κάθε κατηγορία βιβλιογραφία.

¹⁴ Βλ. Kuhn 1987.

τη σημασία των τοπικών από χώρα σε χώρα, ή από ήπειρο σε ήπειρο, διαφοροποιήσεων στα χαρακτηριστικά των αρχαιολογικών ερμηνειών η μια και το ρόλο της αρχαιολογικής εξειδίκευσης, όπως, για παράδειγμα, ο διαχωρισμός σε κλασική και προϊστορική αρχαιολογία η άλλη.

Οι κριτικές ιστορίες για την ελληνική αρχαιολογία, και, κυρίως, την προϊστορία του Αιγαίου εμφανίστηκαν και αυτές σχετικά πρόσφατα και μπορεί να εντοπίσει κανείς σ' αυτές στοιχεία απ' όλες τις παραπάνω κατηγορίες του B. Trigger. Δεν υπάρχει, όμως, μέχρι σήμερα μια συστηματική προσπάθεια να καταγραφούν αυτές οι προσεγγίσεις της Αιγαιακής προϊστορίας στο σύνολό τους μέσα στο χρόνο. Αποτελούν, συνήθως, εικονοκλαστικές μεν, αλλά μεμονωμένες ή αποσπασματικές κριτικές της αρχαιολογίας των προηγούμενων χρόνων, ενώ δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στις αλλαγές που επισυνέβησαν από τη δεκαετία του 1970 και εξής.

Οι προηγούμενες ανάλογες έρευνες, μέχρι την εμφάνιση των παραπάνω κριτικών, επικεντρώνονταν, κυρίως, στο βίο και τις αρχαιολογικές διατυπώσεις, κάποιου σπουδαίου αρχαιολόγου – ερευνητή, ο οποίος συνέδεσε το όνομά του με συγκεκριμένα ευρήματα. Αυτή, άλλωστε, η προσέγγιση αντικατοπτρίστηκε, και αντικατοπτρίζεται ακόμα και σήμερα, και στη γενικότερη αντιμετώπιση της αρχαιολογίας από το ευρύτερο κοινό. Κάποιος σημαντικός αρχαιολόγος, «ευλογημένος» με το ταλέντο της ερμηνείας και «ευνοημένος» από την τύχη, ανακάλυπτε σπουδαία για την ελληνική ιστορία ή προϊστορία ευρήματα. Για την επίσημη αρχαιολογική έρευνα οι μεγάλοι αρχαιολόγοι ήταν πάντα παρόντες χάρις στα «μοναδικά» και «σπουδαία» ευρήματά τους. Οι θεωρίες τους ακολουθούσαν τη δημοφιλία τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της τάσης αποτελεί ο πρώτος τόμος της «Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους» όπου στις αρχές της δεκαετίας του 1970 οι φωτογραφίες των Α. Έβανς, Ε. Σλήμαν, Α. Γουέις και Χ. Τσουντα κατά σειρά είναι οι μοναδικές που κοσμούν την πινακοθήκη του, όσον αφορά στα πρόσωπα της προϊστορικής έρευνας¹⁵.

Ο καθοριστικός ρόλος της προσωπικότητας για την Ιστορία κυριαρχούσε, άλλωστε, και στις τότε γενικότερες θεωρητικές προσεγγίσεις για το παρελθόν. Οι «μεγάλοι» άνδρες δεν αποτελούσαν μόνο το ερευνητικό αντικείμενο της Ιστορίας, εις βάρος των γυναικών και των παιδιών, αλλά τη μελετούσαν κιόλας. Οι τέσσερις

---

¹⁵ □□.□□□□□□ □□□□□□□□ □□□□□□,□□□□□ □□ □□□□□□□□□□ □□□□□□□□□□□□,□□□□□□□□ □□□□□□,□□□□□ 1970,□□. 240-241.

αναφερόμενοι αρχαιολόγοι υπήρξαν οι πρώτοι που διατύπωσαν συγκεκριμένες θεωρίες, το πρώτο θεωρητικό πλαίσιο γενικευτικού ιστορικού χαρακτήρα, για το προϊστορικό Αιγαίο. Σύμφωνα με αυτές στην περιοχή του Αιγαίου αναπτύχθηκαν διαφορετικοί προϊστορικοί πολιτισμοί, σε διαφορετικές χρονικές περιόδους που ο ένας διαδέχτηκε τον άλλον και επηρεάστηκε, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, από αυτόν. Το κοινό χαρακτηριστικό τους ήταν ότι συνέβαλαν στη δημιουργία της πεποίθησης ότι το Αιγαίο αποτέλεσε την κοιτίδα του ευρωπαϊκού πολιτισμού, γεγονός που δεν μπορεί να αποσυσχετιστεί με τις γενικότερες ιδεολογικές, κοινωνικές και πολιτικές προσλαμβάνουσες της εποχής.

Όχι σπάνια, οι ιστορίες της αρχαιολογίας είναι γραμμικές αναφορές σε ανθρώπους που έπαιζαν μεγαλύτερο ή μικρότερο ρόλο και σε αρχαιολογικές ανακαλύψεις και ευρήματα που άφησαν το ίχνος τους και διαμόρφωσαν τους κοινούς τόπους της εικόνας μας για το παρελθόν. Σπάνια επίσης τίθεται το πλαίσιο και οι προϋποθέσεις με τις οποίες οι άνθρωποι κινήθηκαν και οι ανακαλύψεις συνέβησαν και, ακόμα σπανιότερα, σχολιάζεται η μοναδικότητα της όποιας εικόνας διαθέτουμε για το παρελθόν, κοιτώντας πίσω από αυτήν, στις προϋποθέσεις και τους όρους που τη σχημάτισαν.¹⁶

Στην ελληνική αρχαιολογική πραγματικότητα οι μελέτες των Γ. Χ. Χουρμουζιάδη και Κ. Κωτσάκη αποτέλεσαν μια πρώιμη παρουσίαση των αρχαιολογικών θεωριών των δεκαετιών 1960-1970, και κυρίως της θετικιστικής και διαδικαστικής «Νέας Αρχαιολογίας» του L. Binford. . Ο Κ. Κωτσάκης παρουσίασε και τη μεταδιαδικαστική αρχαιολογία του I.Hodder, ενώ πρόσφατα ο Μ. Μελάς επιχείρησε να συνοψίσει τις θεωρητικές προσεγγίσεις της παγκόσμιας σύγχρονης αρχαιολογίας¹⁷. Οι Χουρμουζιάδης και Κωτσάκης επισήμαναν, τέλος, τη συμβολή του Δ.Ρ. Θεοχάρη και των νεολιθικών ερευνών του στη Θεσσαλία για την εξέλιξη και τον εκμοντερνισμό της ελληνικής προϊστορικής αρχαιολογίας στη δεκαετία του 1960¹⁸.

Μετά το 1980, στις δεκαετίες της «αποδόμησης», η επιτακτική ανάγκη για προσδιορισμό των στοιχείων εκείνων που καθιστούν την αρχαιολογία ξεχωριστή επιστήμη¹⁹ οδήγησε σε ριζική αναθεώρηση της μέχρι τότε καθιερωμένης αρχαιολογικής

¹⁶ Κ. Κωτσάκης «Πρόλογος για την ελληνική έκδοση» στο Trigger 2005, xv.

¹⁷ Βλ. Χουρμουζιάδης 1979, Κωτσάκης 1986, Kotsakis 1991, Κωτσάκης «Εισαγωγή του επιμελητή» στο Hodder 2002, Μελάς 2003, Trigger 2005.

¹⁸ Βλ. Χουρμουζιάδης 1992, Kotsakis 2008

¹⁹ “Archaeology as archaeology” («Η αρχαιολογία ως αρχαιολογία») ονόμασε την επιδίωξη αυτή ο I. Hodder (1986, 171)

θεωρίας και των μεθόδων της, καθώς και στην ανάδειξη του κοινωνικού χαρακτήρα της. Ο χώρος του προϊστορικού Αιγαίου και οι μεγάλες αρχαιολογικές θεωρίες των αρχών του 20^{ου} αιώνα, για την εμφάνιση του μινωικού και του μυκηναϊκού πολιτισμού που γεννήθηκαν σε σχέση μ' αυτόν, αποτέλεσαν έναν από τους προνομιακούς χώρους της μεταδιαδικαστικής «αποδόμησης». Τα πρόσωπα, οι «μεγάλοι άντρες» της αρχαιολογίας, επανήλθαν στο προσκήνιο. Όχι, όμως, ως οι αδιαμφισβήτητες προσωπικότητες των «ηρωικών χρόνων», αλλά ως κοινωνικά υποκείμενα, με ανθρώπινα ελαττώματα και αδυναμίες, αλλά και με προτερήματα και δεξιότητες που γεννήθηκαν, ανδρώθηκαν και «κατασκεύασαν» τον επιστημονικό τους εαυτό σε συγκεκριμένο κάθε φορά κοινωνικό και επιστημολογικό πλαίσιο. Οι θεωρίες του Σλήμαν και του Έβανς, κυρίως, αλλά και άλλων ονομαστών αρχαιολόγων υποβλήθηκαν, πλέον, σε σοβαρή κριτική

Μέρος αυτής της κριτικής υπήρξε μια συστηματική τάση για να αναδειχτεί το κοινωνικό υποκείμενο των ίδιων των αρχαιολόγων με στόχο να επαναδιατυπωθούν οι όροι και οι προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες διατύπωσαν τις θεωρίες τους ή ενστερνίστηκαν τις θεωρίες των συναδέλφων τους. Η τάση αυτή κινήθηκε σε δυο άξονες. Ο πρώτος αφορούσε την αναζήτηση της κοινωνικής ταυτότητας χρησιμοποιώντας έναν έντονο ψυχολογισμό, δίνοντας έμφαση στις ψυχαναλυτικές διαστάσεις της προσωπικότητας εμβληματικών μορφών της προϊστορικής έρευνας όπως ο Ερρίκος Σλήμαν και ο Άρθουρ Έβανς. Χαρακτηριστικές ανάλογες περιπτώσεις συνιστούν δυο μελέτες για τον Έβανς και την ερμηνεία του για την Κνωσό. Πρόκειται για το ομότιτλο βιβλίο του Α. Ζώη με τον σημαίνοντα πρώτο υπότιτλο «Το Εκστατικό Όραμα» και διευκρινιστικό δεύτερο «Σημειωτική και ψυχολογία μιας αρχαιολογικής περιπέτειας» και τη σχεδόν, μυθιστορηματική βιογραφία του Τζ. Α. Μαγκκλιβραϊή για τον Έβανς με τον πολύσημο τίτλο «Μινώταυρος». Οι στόχοι των συγγραφέων και η προσέγγισή τους είναι ξεκάθαρη.

Ο Α. Ζώης ορίζει στη μελέτη του τα «αρχαιολογικά μυθολογήματα» και περιγράφει το πώς ο «έγκυρος» και «επιστημονικός» αρχαιολογικός λόγος «αποικίζει» και διαμορφώνει το πεδίο της αρχαιολογικής ερμηνείας:

ένα αρχαιολογικό μυθολόγημα είναι πλήρες και άρτιο, όταν εκτός από τα βασικά συστατικά της έκστασης και του ενθουσιασμού...διαθέτει επιπλέον...την επίφαση της επιστημονικότητας και την εγγύηση της αυθεντίας. Οι «μεγάλοι» αρχαιολόγοι διαθέτουν, de

facto και *de jure*, αυτήν την αυθεντία. Οι «μικροί» την αντλούν με συνεχείς αναφορές...στους «μεγάλους»²⁰,

ενώ, παράλληλα, προσδιορίζει το πλαίσιο της προσέγγισής του:

...*αρχαιολογία, σημειολογία, ψυχολογία του βάρους ξεκινούν την έρευνά τους από αντίστοιχες ομάδες υλικού...(από) μορφοποιημένα εκφράσματα του ανθρώπου, εντασσόμενα σε φανερούς ή κρυφούς επικοινωνιακούς...κώδικες ή συστήματα έκφρασης και συμπεριφοράς κυμαινόμενα από το ατομικό στο ομαδικό ή κοινωνικό επίπεδο (η έμφαση του συγγραφέα)*

και το αντικείμενο της μελέτης του όχι στα αρχαία και τα μηνύματά τους, αλλά στα κείμενα των αρχαιολόγων και τα μηνύματά τους²¹.

Εξίσου σημαντική η δήλωση της πρόθεσης, αλλά και του συμπεράσματος του Α. Μαγκκιλιβραΐη:

Οι Μινωίτες του Έβανς δείχνουν πώς μια αρχαιολογική ανακάλυψη συντελείται πρώτα στο μυαλό του στοχαστή, γεννημένη από την ανάγκη του να αποδείξει κάτι ζωτικής σημασίας για τον ίδιο. Τα τεκμήρια που θα βρει στο χώμα είναι το τελευταίο στάδιο μιας διαδικασίας η οποία τον οδηγεί στην εκπλήρωση της επιθυμίας του. Σπάνια συνειδητοποιούμε την εφευρετικότητα και τη δημιουργική ικανότητα των αρχαιολόγων. Μόνο εκ των υστέρων μπορούμε να εικάσουμε από τα αφηρημένα αίτια που προκαλούν τις ανακαλύψεις του αρχαιολόγου, οι οποίες διαφορετικά φαίνονται αναπάντεχες και τυχαίες²²

Ο άλλος άξονας διερεύνησε την επιστημονική συγκρότηση και τις επιστημολογικές επιρροές των νεότερων, μεταπολεμικών αρχαιολόγων, που ασχολήθηκαν με τη νεολιθική αρχαιολογία όπως ο Δ. Ρ. Θεοχάρης²³, μέσα στο ιδεολογικό πλαίσιο της ιδιαίτερης περίπτωσης του ελληνικού μοντερνισμού των δεκαετιών του 1960 και 1970, της ελληνικής νεωτερικότητας,²⁴ Ο Γ.Χ. Χουρμουζιάδης, βασιζόμενος στο μαρξισμό, συνέθεσε αυτό που αποκλήθηκε²⁵, με τους όρους του T.S. Kuhn, «ελληνικό επιστημονικό παράδειγμα». Αυτό συνιστά, άλλωστε, και τη μοναδική μέχρι σήμερα θεωρητική πρόταση που πληροί και τους τρεις παραπάνω όρους – ελληνικό, επιστημονικό και παράδειγμα – που διατυπώθηκε στην Ελλάδα για την

²⁰ Ζώης 1996, σελ. 7

²¹ Ζώης ό.π., σελ. 9

²² Μαγκκιλιβραΐη 2002, σελ. 16.

²³ Kotsakis 1991, 2008, Χουρμουζιάδης 1983.

²⁴ Kotsakis 2008.

²⁵ Kotsakis 1991.

προϊστορική αρχαιολογία Ο Κ. Κωτσάκης συνόψισε πρόσφατα τα δεδομένα για την περίοδο δράσης του Δ. Ρ. Θεοχάρη συνδέοντάς την με τον μοντερνισμό:

«Το έργο του έδειξε το δρόμο για την υπέρβαση του αδιεξόδου της πολιτιστικής ιστορίας η οποία απλά προσπάθησε να ευθυγραμμίσει την προϊστορία με τις κυρίαρχες ιστορικές αφηγήσεις του εθνικού διαλόγου... (Όλες οι πτυχές του έργου του)...υπογραμμίζουν τη συνεισφορά του στο μεταβαλλόμενο προφίλ της Ελληνικής αρχαιολογίας φέρνοντάς πλησιέστερα στη διεθνή λογική. Με αυτή την έννοια το έργο του Δ. Ρ. Θεοχάρη αποτελεί ένα παράδειγμα της μακράς διαδικασίας του εκμοντερνισμού...συνεισφέροντας στο επίπεδο του κοινωνικού-φανταστικού μια αναβαθμισμένη σύλληψη του ίδιου του πολιτισμού»²⁶ (η μετάφραση δική μου)

Είναι γεγονός ότι και η ελληνική προϊστορική αρχαιολογία εντάχθηκε στη γενικότερη συζήτηση που ξεκίνησε στη δεκαετία του 1990 σχετικά με τον ιδεολογικό ρόλο τον οποίο διαδραμάτισε η αρχαιολογία στην Ευρώπη. Ο I. Hodder προλογίζοντας μια ανάλογη συλλογή επιστημονικών άρθρων για την αρχαιολογική θεωρία στην Ευρώπη από το 1960 μέχρι το 1990 οδηγήθηκε σε κάποιες σημαντικές διαπιστώσεις²⁷: Πρώτον, ότι η ευρωπαϊκή εμπειρία για την αρχαιολογία είναι αναμφίβολα κοινωνική και ιστορική και συνδέεται με ευρύτατης απήχησης ιδεολογίες όπως ο εθνικισμός και ο μαρξισμός και με πρόσωπα οι αρχαιολογικές ενασχολήσεις των οποίων τις υπηρέτησαν όπως ο G. Kossina και ο V.G. Childe αντίστοιχα. Δεύτερον ότι παρατηρείται σαφής διαφοροποίηση ανάμεσα στην αμερικανική και την ευρωπαϊκή αρχαιολογία, καθώς η δεύτερη ακολουθώντας την κοινωνικοιστορική της πορεία δεν ήταν ποτέ ουσιαστικά διαδικαστική.

Η σχέση εθνικισμού και αρχαιολογίας στην Ελλάδα έγινε έτσι αναπόφευκτο και αγαπητό θέμα των αποδομητικών κριτικών των τελευταίων ετών²⁸ και μοιάζει να έχει εξαντληθεί η συζήτησή των παραμέτρων του. Επικεντρώθηκε στην ανάδειξη εκείνων των σημείων που κατέστησαν το συσχετισμό των δύο αναπόδραστο.

Σ' ένα πρόσφατο κείμενό του για τα «τοπία της σύγχρονης Αιγαιακής προϊστορίας» ο Σ. Ανδρέου πραγματοποιεί μια πολύ ενδιαφέρουσα σύνοψη της ιστορίας της ελληνικής προϊστορικής αρχαιολογίας με βάση τα εκάστοτε θεωρητικά ζητούμενά της και την

²⁶ Kotsakis 2008, 180.

²⁷ Hodder 1991, 1-24.

²⁸ βλ. τις τελευταίες μελέτες των Hamilakis 2007 και Damaskos & Plantzos 2008, αλλά και Kotsakis 1998 και 2003, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

επιστημονική και ακαδημαϊκή της θέση. Εκεί ξεχωρίζει τέσσερα βασικά παρόμοια «τοπία» (landscapes)²⁹:

- το πρώιμο «εθνικό» του Χ. Τσουντα στο μεταίχμιο 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα, Η εποχή του Χ. Τσουντα θεωρείται ως η απαρχή της επιστημονικής ενασχόλησης με την προϊστορική αρχαιολογία, αλλά και της σύνδεσης της τελευταίας με τη βασική κατεύθυνση των ιστορικών σπουδών στην Ελλάδα, την απόδειξη δηλαδή της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους.
- το «ευρωπαϊκό» που σχετίζεται με το πώς η αιγαιακή προϊστορία ασκήθηκε και μελετήθηκε από μη Έλληνες, κυρίως, αρχαιολόγους αρχής γενομένης από τον Α. Έβανς και τις ανακαλύψεις του στην Κνωσό στις αρχές του 20^{ου} αιώνα μέχρι και την αρχή της δεκαετίας του 1950 περίπου,
- το «εθνικό» των δεκαετιών του 1950, 1960 και 1970 το οποίο, με τη συμμετοχή και Ελλήνων αρχαιολόγων, αναδιαμόρφωσε και «ανακάλυψε» εκ νέου τα ευρήματα και επαναδιατύπωσε τις απόψεις του Χ. Τσουντα. Στο πλαίσιο αυτού του «τοπίου» ο Δ. Ρ. Θεοχάρης, ο ανασκαφέας του νεολιθικού Σέσκλου θεωρείται ότι διαδραμάτισε έναν εναλλακτικό ρόλο.
- το σύγχρονο, το οποίο αφορά τις τελευταίες τρεις δεκαετίες και όπου αναγνωρίζεται μια ραγδαία εξέλιξη της επιστήμης τόσο στο επίπεδο της διεύρυνσης των μελετώμενων εποχών και περιοχών, με την προσοχή στραμμένη όχι μόνο στην Εποχή του Χαλκού και στις μυκηναϊκές και μινωικές θέσεις, όσο και στο επίπεδο της ακαδημαϊκής προαγωγής του κλάδου.

Ο Ρ. Duke - μελετώντας τη σχέση του μινωικού παρελθόντος με το παρόν στο πεδίο του τουρισμού - προσδιόρισε, επίσης, τέσσερις παράγοντες, τέσσερις «ηγεμονίες» (hegemonies) - όπως τους ονομάζει θέλοντας να τονίσει την προφανή εξουσιαστική τους σημασία - οι οποίες δρώντας από κοινού διαδραμάτισαν και διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία του παρελθόντος³⁰:

α. η αποικιοκρατία και ο μοντερνισμός ή νεωτερικότητα

β. ο ακαδημαϊκός ελιτισμός

γ. τα αρχαιολογικά επιστημονικά παραδείγματα, με την έννοια του επιστημονικού παραδείγματος, δανεισμένη από τον Τ. S. Kuhn

---

²⁹ Andreou 2005, 74-89.

³⁰ Duke 2007, 93.

δ. οι κρατικές πολιτικές για το παρελθόν και οι οικονομικές συνιστώσες τους.

Οι έννοιες που σχετίζονται με κάθε παρόμοια «ηγεμονία» αποκαλύπτουν και το επιμέρους περιεχόμενό της³¹. Στην πρώτη ο πολιτικός, αποικιοκρατικός ιμπεριαλισμός συνοδεύεται και από τον διανοητικό ιμπεριαλισμό. Η ανάδυση της νεωτερικότητας συμβαδίζει με τη δημιουργία του έθνους – κράτους και την επαναδιατύπωση του παρελθόντος. Η προσωπική ζωή αντιμετωπίζεται από τους λόγιους, διανοούμενους της εποχής, με μια ρομαντική αντίληψη, σαν ένας σφοδρός ανεμοστρόβιλος, μια δίνη. Στο επιστημονικό πεδίο, παράλληλα, αυξάνεται η τεχνολογική πολυπλοκότητα μαζί με την πίστη για μια ομοιόμορφη γραμμική εξέλιξη και ένα μοναδικό παρελθόν.

Με τον ακαδημαϊκό ελιτισμό περιγράφεται η τάση να χρησιμοποιείται ο πολιτισμός και η ενασχόληση μαζί του ως ένα πεδίο που εξασφαλίζει στους μελετητές αρχαιολόγους υπεροχή, «διάκριση», με τους όρους του Πιέρ Μπουρντιέ, στο πλαίσιο των κοινωνικών συμφραζομένων της εποχής τους. Προς επίρρωση της παραπάνω άποψης, αρκεί εδώ να θυμηθούμε όχι μόνο τη συμβολική δύναμη που κατείχαν στον καιρό τους, αλλά και τη διαχρονική απήχηση των μεγάλων ονομάτων της αρχαιολογίας, τον Ε. Σλήμαν και τον Α. Έβανς, για παράδειγμα, αλλά και να επισημάνουμε τον τρόπο με τον οποίο η ακαδημαϊκή αρχαιολογία διατυπώνει, περιχαρακώνει και ελέγχει τον τρόπο με τον οποίο ασκείται η αρχαιολογία ως επιστήμη. Στο ίδιο πλαίσιο αποφασίζοταν και αποφασίζεται τι είναι επιστημονικό και αποδεκτό, συνεπώς, από την ακαδημαϊκή κοινότητα και τι εκλαϊκευτικό και θεωρούμενο, κατά κανόνα, υποδεέστερο.

Η τρίτη «ηγεμονία» αφορά τις κυρίαρχες κάθε φορά αρχαιολογικές θεωρίες και τον τρόπο με τον οποίο καθορίζουν τόσο την αρχαιολογική μεθοδολογία όσο και τις συνεπαγόμενες αφηγήσεις και ερμηνείες. Αναφέρεται, πιο συγκεκριμένα, στα τρία μεγάλα αρχαιολογικά «παραδείγματα»: το ιστορικό – πολιτιστικό, το διαδικαστικό και το μεταδιαδικαστικό. Ο ρόλος των κρατικών πολιτικών των στενά δεμένων με την πολιτισμική διαχείριση και την οικονομική «εκμετάλλευση» του πολιτισμού, μέσω και του τουρισμού³², συνιστούν την τέταρτη και τελευταία «ηγεμονία». Ο P. Duke αναγνωρίζει³³ συγκεκριμένα σ' αυτό το πλαίσιο ένα πλέγμα (*nexus*), το οποίο συνδέει

---

³¹ Duke 2007, 95-117.

³² Για ένα παράδειγμα συμπλοκής των κρατικών πολιτικών με την οικονομική διάσταση της πολιτισμικής διαχείρισης σε μια προϊστορική βορειοελλαδική αρχαιολογική θέση, στο Δισπηλιό Καστοριάς βλ. Hourmouziadi & Touloumis 2010.

³³ Duke 2007, 120, 121, fig. 6.1.

το παρόν με το μινωικό παρελθόν. Το σύγχρονο κράτος μέσω του παρελθόντος νομιμοποιείται και καθίσταται ισότιμος των αντίστοιχων ευρωπαϊκών, αφού τα τελευταία αναγνώρισαν στην κλασική Ελλάδα και στο μινωικό πολιτισμό τις απαρχές του ευρωπαϊκού πολιτισμού, ενώ τα μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας θεσμοποίησαν ως ερευνητικά και ιδεολογικά ζητούμενα τις δικές τους προτιμήσεις.

Η ανάγκη για ενδοσκόπηση και προσδιορισμό του τι είναι τελικά η αρχαιολογία οδήγησε πρώτα απ' όλα στην κριτική ανασκόπηση των τρόπων με τους οποίους οι αρχαιολόγοι ερμήνευαν τα δεδομένα τους και, κατόπιν, στην αποσαφήνιση του θεωρητικού υπόβαθρου αυτών των ερμηνειών. Ο ρόλος των στερεοτύπων στη νοηματοδότηση της Αιγαιακής προϊστορίας, τόσο από τους αρχαιολόγους όσο και από το ευρύτερο κοινό τονίστηκε, στο πλαίσιο αυτό, με ιδιαίτερη έμφαση:

«Αντικείμενο της ιστοριογραφικής έρευνας (ενν. στην αρχαιολογία) είναι η μελέτη των μηχανισμών και των παραγόντων της επινόησης των ιδεών, των στερεοτύπων της εποχής στην οποία παράγονται, και της εξέλιξής τους μέχρι τις μέρες μας. Ταυτόχρονα το ενδιαφέρον εστιάζεται στην πρόσληψη των ανακαλύψεων και των ιδεών, στην αποτίμηση της απήχησής τους και στην ανάλυση των προσδοκιών του κοινού, οι οποίες εκφράζονται πριν και μετά από μια αρχαιολογική ανακάλυψη»³⁴

Είναι γεγονός, πάντως, ότι είναι πάρα πολύ δύσκολο, σχεδόν αδύνατο, να γραφεί μια αφηγηματική, συνεχής ιστορία της ιστορίας της αρχαιολογίας και πολύ περισσότερο της ιστορίας της προϊστορικής αρχαιολογίας. Ισχύει εδώ απόλυτα η προμετωπίδα του τελευταίου κεφαλαίου του βιβλίου του J. Lesley Fitton για την ανακάλυψη της ελληνικής Εποχής του Χαλκού, δανεισμένη από έναν άλλον σημαντικό σύγχρονο αρχαιολόγο, τον A. Sherratt.:

Οι περισσότερες από τις μετα-αφηγήσεις της προϊστορίας αποδεικνύονται ρηχά παραμύθια, αραιά συγκεκαλυμμένες εκπληρούμενες επιθυμίες των καιρών και των εθνοτήτων που τις επινόησαν...Ο πειρασμός είναι επομένως να εγκαταλείψουμε εντελώς τις μεγάλες αφηγήσεις και να ικανοποιούμαστε με...το να λέμε «μικρές ιστορίες». Ωστόσο υπάρχει και κάτι να ειπωθεί επίσης για τη διατήρηση μιας ευρύτερης έκδοσης – έστω και

---

³⁴ Πολυχρονοπούλου 2003, 6.

*μόνο επειδή είναι άβολο να κάθεται κανείς για οποιοδήποτε χρονικό διάστημα σ' ένα σωρό από αποδομημένα μπάζα*³⁵.

Μέσα από παρόμοιες «μικρές ιστορίες» αρχαιολόγων και προσπαθώντας να μην μυθοποιήσουμε τα «αποδομημένα μπάζα», πρέπει να προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε την «ευρύτερη έκδοση» για το προϊστορικό Αιγαίο έχοντας υπόψη ότι οι αρχαιολόγοι γεννιούνται, μεγαλώνουν και ενστερνίζονται ή ανατρέπουν προϋπάρχουσες θεωρητικές κατασκευές για το προϊστορικό Αιγαίο με βάση την εποχή τους, τις κυρίαρχες ιδεολογίες και το κοινωνικό τους υποκείμενο. Είναι, δηλαδή, παιδιά των καιρών τους και του ατομικού εαυτού τους, τα οποία διαμορφώνουν και από τα οποία διαμορφώνονται. Φαίνεται, μάλιστα, πως ο ατομικός εαυτός έτσι όπως δομεί την υποκειμενικότητά του αποτελεί πολλές φορές ουσιαστικότερο, από την άποψη της αμεσότητας και της μεγαλύτερης συχνότητας εκδήλωσης, παράγοντα δημιουργίας υποκειμενικών αντιλήψεων σε σχέση με τις κοινωνικές κατηγορίες και περιορισμούς που χρειάζονται περισσότερο χρόνο για να μορφοποιηθούν και να σταθεροποιηθούν στη συνείδηση των μελών μιας κοινωνίας³⁶.

---

³⁵ Lesley Fitton 1995, σ. 200.

³⁶ Βλ. Meskell 2007, 24.

Βιβλιογραφία

- Andreou, S. 2005, "The landscapes of modern Greek Aegean archaeology" στο *Cherry, Margomenou & Talalay 2005: 73-92*.
- Βεργόπουλος, Κ. 1977. «Ο ανανεωμένος εθνισμός». *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΔ΄*. Αθήνα. Εκδοτική Αθηνών: 56-87.
- Daniel, G. 1963. *The Idea of Prehistory*. Cleveland and New York The World Publishing Company. .
- Duke, P. 2007. *The Tourists Gaze, the Cretans Glance: Archaeology and Tourism on a Greek Island*. Walnut Creek. Left Coast Press.
- Duke, P. 2010. Η Κνωσός ως μνημείο, τελετουργικό και μεταφορά, στο Γ. Χαμηλάκης, Ν. Momigliano (επιμ.) *Αρχαιολογία και ευρωπαϊκή νεωτερικότητα. Παράγοντας και καταναλώνοντας τους «Μινωίτες»*. Αθήνα. Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, σς. 105-119.
- Fitton Lesley, J. 1995. *The Discovery of the Greek Bronze Age*. London. British Museum Press.
- Hamilakis, Y. 1999. "La trahision des archeologues?" Archaeological practice as intellectual activity in postmodernity. *Journal of Mediterranean Archaeology*, 12, σς. 60-79.
- Hamilakis, Y. 2005. "Whither Aegean Prehistory?" στο *Cherry, J. F, Margomenou, D. & Talalay, L.E. 2005*, σς 169-179.
- Hodder, I. 2002. *Διαβάζοντας το Παρελθόν*. Αθήνα. Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Hodder, I & S. Hutson 2010. *Διαβάζοντας το Παρελθόν*. Αθήνα. Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Κόπακα, Κ. (επιμ.) 2009. *Η αιγαιακή προϊστορική έρευνα στις αρχές του 21^{ου} αιώνα*. Ηράκλειο. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Kotsakis, K. 1991. 'The Powerful Past: Theoretical Trends in Greek Archaeology', στο I. Hodder (ed.) *Archaeological Theory in Europe*, London: Routledge: 65-90.
2008. "Paths to Modernity: Dimitrios R. Theocharis and post-war Greek prehistory» στο D. Damaskos & D. Plantzos (eds.) *A Singular Antiquity: Archaeology and Hellenic Identity in twentieth century Greece*: 175-183.
- Κωτσάκης, Κ. 1986 «Σύγχρονη αρχαιολογία: ρεύματα και κατευθύνσεις» *Αρχαιολογία* 20: 52-58.

Κοσμάς Τουλούμης, *Μελετώντας Αρχαιολόγους*, Προ-ιστορήματα, τχ. 3, Ιούνιος 2010

Kuhn, T.S. 1987. *Η Δομή των Επιστημονικών Επαναστάσεων*. Θεσσαλονίκη. Σύγχρονα Θέματα.

Leontis, A. 2005. Greek Modernists' discovery of the Aegean, or how the Aegean came to occupy Greece's center στο Cherry, J. F, Margomenou, D. & Talalay, L.E., *Prehistorians Round the Pond*. The University of Michigan. Kelsey Museum Publication 2. Ann Arbor, σσ. 133-150.

Μελάς, Μ. 2003. *Η Αρχαιολογία σήμερα*. Αθήνα. Ινστιτούτο του Βιβλίου Α. Καρδαμίτσα.

Meskell, L. 2007. "Archaeologies of Identity" στο T. Insoll (ed.) *The Archaeology of Identities: a reader*. Routledge, pp. 23-43.

Οζκιρμιλί, Ο & Σ.Α. Σοφός 2008. *Το βάσανο της Ιστορίας*, Αθήνα. Καστανιώτης.

Πολυχρονοπούλου, Ο. 2003. Ιστοριογραφώντας την προϊστορία του Αιγαίου, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 86: 6-7.

Plantzos, D. 2008 «Archaeology and Hellenic Identity, 1896-2004: the frustrated vision» στο D. Damaskos & D. Plantzos (eds.) *A Singular Antiquity: Archaeology and Hellenic Identity in twentieth century Greece*: 11-30.

Το Αιγαίο 1995 *Το Αιγαίο, επίκεντρο του ελληνικού πολιτισμού*, Αθήνα. Μέλισσα².

Trigger, B. 1989. *A History of Archaeological Thought*. Cambridge University Press.

2005. *Μια Ιστορία της Αρχαιολογικής Σκέψης*. Αθήνα. Αλεξάνδρεια

Χουρμουζιάδης, Γ.Χ. 1979. *Το Νεολιθικό Διμήνι*. Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών. Βόλος.

1992. «Θεοχάρης ο Πρωτοπόρος». *Διεθνές Συνέδριο για την Αρχαία Θεσσαλία στη Μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη*. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, αρ. 48. Υπουργείο Πολιτισμού. Αθήνα, σσ. 29-37.